

ΧΩΡΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

*Δρ. Δήμητρα Φουφρή
Ε.ΔΙ.Π. Τμήματος Αγροτικής Ανάπτυξης, Αγροδιατροφής
και Διαχείρισης Φυσικών Πόρων
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών*

1. Ο χώρος ως κοινωνική κατασκευή

Οι κοινωνικές κατασκευές ορίζουν τις έννοιες, που οι άνθρωποι αποδίδουν σε αντικείμενα ή γεγονότα που δεν υπάρχουν στη φύση. Μια κοινωνική κατασκευή, μπορεί να φαίνεται προφανής στα άτομα που την αποδέχονται, αλλά δεν αντικατοπτρίζει πιστά την πραγματικότητα.

Σύμφωνα με τους Peter L. Berger και Thomas Luckmann, στο έργο τους «Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας» που δημοσιεύθηκε τη δεκαετία του '60 και θεωρείται το πρώτο έργο που αναφέρθηκε στην κοινωνική κατασκευή, οι άνθρωποι αλληλεπιδρούν σε ένα κοινωνικό σύστημα και σχηματίζουν νοητικές αναπαραστάσεις των ενεργειών ο ένας του άλλου, δημιουργούν κανόνες και ρόλους, που τυποποιούνται και ενσωματώνονται σε κοινωνικούς θεσμούς. Όπως υποστηρίζει η θεωρία του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού, δημιουργούμε κοινωνικές κατασκευές για να κατανοήσουμε τον αντικειμενικό κόσμο.

Με δεδομένο ότι οι κοινωνίες και τα άτομα αλληλεπιδρούν κι εξελίσσονται, αναδύονται νέες έννοιες ή/και αλλάζουν οι υπάρχουσες. Συνεπώς, οι κοινωνικές κατασκευές περιλαμβάνουν αξίες και πεποιθήσεις που μπορούν να τροποποιηθούν κατά βούληση.

Παράδειγμα κοινωνικής κατασκευής είναι η κοινωνική τάξη, την οποία χρησιμοποιούμε για να προσδιορίσουμε διαφορετικές ανθρώπινες ομάδες με βάση κοινά κριτήρια, όπως: πλούτος, χρηματικό εισόδημα, απασχόληση, καταναλωτικές συνήθειες κ.λπ. Επίσης, ένα άλλο παράδειγμα κοινωνικής κατασκευής είναι η γλώσσα, η οποία εξαρτάται από τον πολιτισμό στον οποίο γεννιόμαστε. Κοινωνική κατασκευή είναι και ο χώρος.

Ο **Henri Lefebvre** θεωρεί ότι ο χώρος αποτελεί μια κοινωνική κατασκευή, που επηρεάζει χωρικές πρακτικές και αντιλήψεις και στρέφεται στις διαδικασίες παραγωγής του, που είναι άκρως πολιτικές. Η κοινωνική παραγωγή του χώρου αποτελεί εργαλείο σκέψης και δράσης, μέσο παραγωγής, μέσο ελέγχου, κυριαρχίας και εξουσίας.

Ο **Lefebvre** διακρίνει τον χώρο σε τρεις βασικές κατηγορίες: τον αντιληπτό, το σχεδιασμένο και το βιωμένο χώρο, προκειμένου να εξηγήσει ότι ο χώρος δεν είναι μόνο φυσικός, αλλά και κοινωνικά και συμβολικά κατασκευασμένος. Ειδικότερα, διέκρινε το χώρο σε: α) **χώρο των καθημερινών πρακτικών** και αντιλήψεων (αντιληπτό χώρο – ‘perceived space’) που είναι το αποτέλεσμα ανθρώπινης δραστηριότητας, συμπεριφοράς και εμπειρίας β) **χώρο των αναπαραστάσεων** ή θεωριών του χώρου (σχεδιασμένο χώρο - ‘conceived space’) που είναι ο κυρίαρχος χώρος των συμβόλων, χαρακτηριζόμενος από αναπαραστάσεις ισχύος και

ιδεολογίας και γ) **χώρο του φαντασιακού του χρόνου** (βιωμένο χώρο – lived space) ή βιωμένο χώρο συναισθημάτων που προκαλεί δι-υποκειμενικούς συνειρμούς, που προκαλεί αγώνες και δημιουργεί κοινωνικά κινήματα.

Ο αντιληπτός χώρος (perceived space) είναι ο χώρος όπως τον ζούμε μέσα από τις δραστηριότητές μας. Για παράδειγμα, η καθημερινή διαδρομή από το σπίτι στη δουλειά, στο πανεπιστήμιο κ.λπ. ή ο χρόνος που περνάμε σε μια πλατεία, αποτελούν μορφές αντιληπτού χώρου. Σε αυτή την περίπτωση, ο χώρος συνδέεται με τη χρήση, την κίνηση και την καθημερινότητά μας.

Ο σχεδιασμένος χώρος (conceived space), ο χώρος των αναπαραστάσεων, των σχεδίων και της οργάνωσης. Ο χώρος αυτός δημιουργείται από αρχιτέκτονες, πολεοδόμους και κρατικούς φορείς και αποτυπώνεται σε χάρτες, νόμους και πολεοδομικά σχέδια. Για παράδειγμα, ο τρόπος που σχεδιάζεται μια πόλη, ένα εμπορικό κέντρο ή ένα σχολικό κτίριο αντανakλά συγκεκριμένες ιδεολογίες και μορφές εξουσίας, καθώς καθορίζει πώς πρέπει να κινούνται και να συμπεριφέρονται οι άνθρωποι μέσα στον χώρο.

Τέλος, ο βιωμένος χώρος (lived space), ο φαντασιακός χώρος, αναφέρεται στον χώρο των συναισθημάτων, των συμβολισμών και της φαντασίας. Είναι ο χώρος όπως τον αντιλαμβανόμαστε υποκειμενικά και του αποδίδουμε νόημα μέσα από προσωπικές ή συλλογικές εμπειρίες. Για παράδειγμα, μια γειτονιά μπορεί να θεωρείται «σπίτι» για κάποιον, λόγω των αναμνήσεών του, ενώ μια πλατεία μπορεί να αποκτήσει συμβολική σημασία ως χώρος διαμαρτυρίας και κοινωνικών αγώνων. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Lefebvre, ο χώρος δεν είναι ουδέτερος ούτε ενιαίος, αλλά αποτελεί το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης καθημερινών πρακτικών, σχεδιασμού και βιωμένων εμπειριών. Οι τρεις αυτές διαστάσεις συνυπάρχουν και αλληλοσυμπληρώνονται, διαμορφώνοντας τον τρόπο με τον οποίο κατανοούμε και βιώνουμε τον κόσμο γύρω μας.

Ο **David Harvey** διακρίνει το χώρο ως **απόλυτο, σχετικό και σχεσιακό χώρο**. Ο απόλυτος χώρος είναι ο ευκλείδειος, γεωμετρικός, κανονικοποιημένος, «αντικειμενικός» χώρος γεωμετρικών στερεών, χαρτών, αρχιτεκτονικών σχεδίων, εικόνων από δορυφόρους, τα σχέδια πόλεων, τα κτίρια, οι δρόμοι, κ.λπ.

Ο σχετικός χώρος εξαρτάται από το πλαίσιο αναφοράς του παρατηρητή. Είναι χώρος κίνησης και διαδικασιών, χώρος διεκδικήσεων και αγώνων και χαρακτηρίζεται από ποικιλία κλιμάκων. Αφορά επίσης, τη σχέση ανάμεσα σε χωρικότητες (χωρική διάσταση και ποιότητα κοινωνικών σχέσεων), όπως τη σχέση πρωτευουσών-περιφέρειας, Ελλάδας-Ευρώπης, κ.λπ. , αλλά και τη συμπύκνωση χωρικών κλιμάκων: από νησί σε ολόκληρη ήπειρο κ.λπ.

Τέλος, ο σχεσιακός χώρος αφορά στις διαδικασίες που ορίζει το δικό του χωρικό πλαίσιο και εξαρτάται από τα πάντα που συμβαίνουν γύρω. Στον σχεσιακό χώρο ένα γεγονός ή/και αντικείμενο δεν μπορεί να γίνει κατανοητό χωρίς να γίνει κατανοητό το πλαίσιο στο οποίο συμβαίνει ή στο οποίο υπάρχει.

Ο σχετικός και ο σχεσιακός χώρος αποτελούν βασικές έννοιες για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε και βιώνουμε τον χώρο. Ο σχετικός χώρος εξαρτάται από το πλαίσιο αναφοράς του παρατηρητή. Για παράδειγμα, μια απόσταση 20 χιλιομέτρων μπορεί να θεωρείται μεγάλη για έναν κάτοικο της

υπαίθρου, αλλά μικρή για έναν κάτοικο μιας μεγάλης πόλης. Αυτό δείχνει ότι ο χώρος δεν είναι αντικειμενικός, αλλά σχετίζεται με την εμπειρία και την καθημερινότητα του καθενός.

Ο σχετικός χώρος είναι χώρος κίνησης και διαδικασιών. Ένας δρόμος ή ένα λιμάνι δεν είναι απλώς γεωγραφικά σημεία, αλλά χώροι όπου πραγματοποιούνται μετακινήσεις, οικονομικές δραστηριότητες και κοινωνικές αλληλεπιδράσεις. Παράλληλα, αποτελεί και χώρο διεκδικήσεων και αγώνων, καθώς σε αυτόν εκδηλώνονται κοινωνικές συγκρούσεις, όπως διαδηλώσεις σε πλατείες ή αγώνες πολιτών για την προστασία δημόσιων χώρων.

Επιπλέον, ο χώρος χαρακτηρίζεται και από ποικιλία κλιμάκων. Μπορούμε να εξετάσουμε φαινόμενα σε τοπικό επίπεδο, όπως μια γειτονιά, σε εθνικό επίπεδο, όπως ένα κράτος, ή και σε παγκόσμιο επίπεδο. Οι διαφορετικές αυτές κλίμακες συνδέονται μεταξύ τους, όπως φαίνεται στη σχέση πρωτεύουσας και περιφέρειας ή στη σχέση μιας χώρας με ευρύτερους οργανισμούς, όπως η Ευρώπη.

Πρόσθετα, υπάρχει και η συμπύκνωση χωρικών κλιμάκων, όπου ένα τοπικό φαινόμενο συνδέεται με το παγκόσμιο γίνεσθαι. Για παράδειγμα, ένα μικρό νησί μπορεί να αποτελεί μέρος διεθνούς τουριστικού δικτύου ή ένα τοπικό προϊόν να διακινείται σε παγκόσμιες αγορές.

Τέλος, ο σχεσιακός χώρος αναφέρεται στις διαδικασίες και τις σχέσεις που διαμορφώνουν το χώρο και εξαρτάται από ό,τι συμβαίνει γύρω του. Ένας χώρος αλλάζει νόημα ανάλογα με τη χρήση του και τις κοινωνικές συνθήκες. Για παράδειγμα, μια πλατεία μπορεί να λειτουργεί ως χώρος αναψυχής, αλλά και ως χώρος διαμαρτυρίας. Αντίστοιχα, ένα γεγονός δεν μπορεί να γίνει κατανοητό χωρίς το πλαίσιο στο οποίο συμβαίνει, όπως μια διαδήλωση που συνδέεται με συγκεκριμένα κοινωνικά ή οικονομικά αίτια.

Άρα, σύμφωνα με τον David Harvey, ο χώρος δεν είναι απλώς ένα φυσικό περιβάλλον, αλλά ένα δυναμικό σύστημα σχέσεων, αντιλήψεων και διαδικασιών που διαμορφώνεται συνεχώς από την ανθρώπινη δραστηριότητα.

Ο **Edward Soja** (1996) διακρίνει τον χώρο σε **αντιληπτό** ('πρώτος χώρος'), **ιδεατό** ('δεύτερος χώρος') και **βιώσιμο** ('lived space'/'third space'), με την τελευταία διάκριση να ενσωματώνει τη φυσική μορφή και τη νοητική κατασκευή και μ' αυτό τον τρόπο να υπερβαίνει τις δύο προηγούμενες διακρίσεις. Αυτή είναι η έννοια του 'τρίτου χώρου' ('thirdspace') που αποτελείται από κοινωνικές και χωρικές πρακτικές ενσωματώνοντας τον πραγματικό και τον φανταστικό κόσμο των εμπειριών, των συναισθημάτων, των γεγονότων, κλπ. Πρόκειται για έναν επινοημένο κοινωνικό χώρο, έναν χώρο μετάβασης μεταξύ περιοχών μέσω του χρόνου που περιλαμβάνει τόσο τον δομημένο χώρο όσο και το κοινωνικό περιβάλλον μαζί με τους χώρους αναπαράστασης και την ενεργητική άμεση εμπειρία (Soja, 2001).

Ο Soja (1996) προτείνει μια τριμερή διάκριση του χώρου σε πρώτο, δεύτερο και τρίτο χώρο, προκειμένου να αναδείξει την πολυπλοκότητα της χωρικής εμπειρίας. Η προσέγγισή του βασίζεται στην ιδέα ότι ο χώρος δεν είναι μόνο φυσικός ή νοητικός, αλλά και βιωματικός, συνδυάζοντας πολλαπλές διαστάσεις.

Ο πρώτος χώρος (Firstspace) είναι ο αντιληπτός, υλικός χώρος. Πρόκειται για τον πραγματικό χώρο που μπορούμε να δούμε, να μετρήσουμε και να περιγράψουμε αντικειμενικά. Για παράδειγμα, ένα κτίριο με τις διαστάσεις και τα υλικά του, ένας δρόμος ή μια πόλη όπως αποτυπώνεται σε έναν χάρτη αποτελούν εκφράσεις του πρώτου χώρου. Είναι ο χώρος της φυσικής πραγματικότητας.

Ο δεύτερος χώρος (Second space) είναι ο ιδεατός χώρος, δηλαδή ο χώρος των ιδεών, των αναπαραστάσεων και του σχεδιασμού. Δημιουργείται μέσα από τη σκέψη και την αντίληψη των ανθρώπων και εκφράζεται μέσω αρχιτεκτονικών σχεδίων, χαρτών ή ακόμη και μέσω των εικόνων που σχηματίζουμε για έναν τόπο. Για παράδειγμα, η ιδέα μιας «ιδανικής πόλης» ή ο τρόπος που παρουσιάζεται μια περιοχή σε έναν τουριστικό οδηγό ανήκουν στον δεύτερο χώρο.

Τέλος, ο τρίτος χώρος (Third space) αποτελεί τη σύνθεση του πραγματικού και του ιδεατού χώρου και αναφέρεται στον βιωμένο χώρο της εμπειρίας. Περιλαμβάνει τα συναισθήματα, τις κοινωνικές σχέσεις, τις πρακτικές και τα γεγονότα που λαμβάνουν χώρα σε έναν χώρο. Για παράδειγμα, μια πλατεία δεν είναι μόνο ένα φυσικό σημείο ή ένα σχεδιαστικό έργο, αλλά και ένας χώρος συνάντησης, διαμαρτυρίας ή κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Αντίστοιχα, μια γειτονιά μπορεί να βιώνεται διαφορετικά από κάθε άτομο, ανάλογα με τις προσωπικές του εμπειρίες και αναμνήσεις.

Ο τρίτος χώρος θεωρείται ιδιαίτερα σημαντικός, καθώς υπερβαίνει τον διαχωρισμό ανάμεσα στο υλικό και το νοητικό, ενσωματώνοντας τόσο την πραγματικότητα όσο και τη φαντασία. Πρόκειται για έναν δυναμικό και «ενδιάμεσο» χώρο, όπου συνυπάρχουν ο δομημένος χώρος, το κοινωνικό περιβάλλον και οι βιωματικές εμπειρίες.

Σύμφωνα με τη θεωρία του Soja, ο χώρος δεν είναι απλώς ένα στατικό υπόβαθρο, αλλά ένα πολύπλευρο και ζωντανό πεδίο όπου αλληλεπιδρούν η υλική πραγματικότητα, οι ιδέες και οι ανθρώπινες εμπειρίες.

2. Κοινωνική διάσταση του χώρου

Ο χώρος και η κοινωνία, λοιπόν, σύμφωνα και με τις τρεις θεωρίες που προαναφέρθηκαν, **αναπτύσσουν σχέσεις διαλεκτικές, σχέσεις αμφίδρομες**. Από τη μία πλευρά ο χώρος αποτελεί παράγωγο της κοινωνίας και από την άλλη η κοινωνία και οι δομές της διαμορφώνονται αναπτυσσόμενες στο χώρο και συγκροτούν ή ενισχύουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους και μέσα από τους κοινωνικούς συσχετισμούς.

Ο χώρος, με την έννοια αυτή, δεν συνιστά, με κανέναν τρόπο, ουδέτερο μέσο. Τουναντίον, αποτελεί **πεδίο αναπαραγωγής κοινωνικών ανισοτήτων**, οξύνει ή αμβλύνει τις κοινωνικές και ταξικές διαφορές και συνδέεται άμεσα με πολιτικές επιλογές.

Στην καθημερινότητα οι κοινότητες αποκτούν εμπειρίες, κατανοούν την πραγματικότητα και δραστηριοποιούνται μέσα στο χώρο. Έτσι, λοιπόν, θα μπορούσαμε να απευθυνθούμε στο χώρο ως πεδίο, όπου εκφράζονται πολλές και διαφορετικές κοινωνικές ταυτότητες, όπου συνυπάρχουν πολιτισμοί. Ωστόσο, είναι

πολιτικά προφανές, ότι στο πεδίο αυτό οι διαφορετικές «φωνές» δεν εκφράζονται ισότιμα.

Ο χώρος λοιπόν, δεν αποτελεί απλώς ένα **σύστημα αντικειμένων** των οποίων αναλύουμε τη θέση, αλλά και ένα **σύστημα κοινωνικών σχέσεων και ανταλλαγών**, το οποίο δομεί **κώδικες επικοινωνίας**.

Την τελευταία δεκαετία του 20^{ου} αιώνα η έννοια του «χώρου/τόπου» έκανε την εμφάνισή της σε αρκετές συζητήσεις των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών, οδηγώντας σε εκείνο που ονομάστηκε «χωρική στροφή». Για άλλες επιστήμες, όπως η αρχιτεκτονική, ο «χώρος» αποτέλεσε θεωρητικό εργαλείο ήδη από τον 19^ο αιώνα.

Επαγγελματίες και θεωρητικοί προσέγγισαν το «χώρο» με διαφορετικούς τρόπους σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Ωστόσο, η έννοια του χώρου μέχρι σήμερα παραμένει ως έννοια με **συνεχώς μεταβαλλόμενο περιεχόμενο**.

Ο **φυσικός χώρος** συμβάλλει στη συγκρότηση και τη δημιουργία **σχέσεων αλληλεξάρτησης**. Με βάση τα χαρακτηριστικά της **υλικής διάστασης** των αντικειμένων μπορούμε να εξετάσουμε και τις **κοινωνικές λειτουργίες**, που δημιουργούνται. Για παράδειγμα οι τύποι κατοικίας, η διασπαρμένη ή συγκεντρωμένη κατοίκηση, μπορεί να μας βοηθήσει να εξετάσουμε τις κοινωνικές λειτουργίες ενός χώρου όπως τις εμπορικές ανταλλαγές, την ψυχαγωγία, κ.λπ.

Επιπλέον, εξετάζοντας στοιχεία του φυσικού χώρου μπορούμε να οδηγηθούμε σε συμπεράσματα για το εάν η **χωρική προβολή** της αγοράς εργασίας ή της κατοικίας ταυτίζονται ή διαχωρίζονται με συνέπεια την ταύτιση ή το διαχωρισμό στη συνάρθρωση των διαφορετικών πτυχών της **κοινωνικής ζωής**.

Σε ότι αφορά στο **ρόλο** που διαδραματίζει ο χώρος στις **κοινωνικές σχέσεις**, σημειώνεται ότι η **χωρική διαφοροποίηση** είναι ένα χαρακτηριστικό που καθορίζει τις **κοινωνικές ανισότητες** και **διαμορφώνει κοινωνικές ταυτότητες**. Ο **χώρος δημιουργεί και οργανώνει κοινωνικές σχέσεις** και επιβάλλει συγκεκριμένες ερμηνείες για το πώς αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο.

Με τη χωρική διαφοροποίηση ολόκληρες κοινωνικές ομάδες που διαμένουν στον αστικό χώρο μπορούν να περιθωριοποιηθούν και να στιγματιστούν και, εν τέλει, να απομονωθούν από το υπόλοιπο αστικό σώμα.

Αυτό μπορεί να συμβεί με **ρυθμίσεις στο χώρο** (όπως για παράδειγμα ρυθμίσεις της κυκλοφορίας, πολεοδομικές ρυθμίσεις, έντονη παρουσία αστυνομίας σε ολόκληρες περιοχές με πρόσχημα την προστασία των πολιτών), οι οποίες ενισχύουν τόσο το χωρικό, όσο και τον κοινωνικό αποκλεισμό, ενώ παράλληλα ποινικοποιούν τις συμπεριφορές.

Η **συγκρότηση της κοινωνικής ταυτότητας** δεν προκύπτει με βάση «εγγενή» χαρακτηριστικά, αλλά διαμορφώνεται σύμφωνα με το κοινωνικό περιβάλλον, αλλά και με το χώρο μέσα στον οποίο ζει το άτομο.

Τα άτομα δεν είναι ελεύθερα να γίνουν αυτό που τα ίδια θα αποφασίσουν να γίνουν. Στην αστική κοινωνική γεωγραφία, ο **χώρος θέτει όρια στις ελεύθερες επιλογές των ατόμων**, στις δραστηριότητες και στη συμπεριφορά τους.

Μέσα στο χώρο είναι εγγεγραμμένες **σχέσεις εξουσίας**, κανονιστικά **πρότυπα**, **ρυθμίσεις** και **απαγορεύσεις**, που καταλήγουν στην περιθωριοποίηση εκείνων των κοινωνικών ομάδων που θεωρούνται από τους υπόλοιπους ως ομάδες υψηλού

κινδύνου, ενώ οι τελευταίες αυτές αποδέχονται το καθεστώς στιγματισμού τους ως την «φυσιολογική» τους μοίρα.

Συνοψίζοντας θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως ο χώρος, ως συμβολική έννοια, **νοηματοδοτεί και οργανώνει τις κοινωνικές σχέσεις**, επιβάλλοντας **συγκεκριμένες ερμηνείες** σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο και συγκροτούμε την κοινωνική μας ταυτότητα.

3. Ο κοινωνικός και ο χωρικός αποκλεισμός

Ο όρος «Κοινωνικός Αποκλεισμός» εμφανίζεται για πρώτη φορά σε επιστημονικό κείμενο τη δεκαετία του '60, στο έργο του Pierre Massé, γενικού γραμματέα του Υπουργείου Σχεδιασμού της Γαλλίας, “Les dividendes du progrès” (Τα μερίσματα, τα τιμάρια της προόδου). Το 1965, εμφανίζεται το έργο του Γάλλου J. Klanfer, με τον τίτλο “L'exclusion sociale”. Το επόμενο χρονικά κείμενο που κάνει λόγο για “αποκλεισμένους” είναι το κείμενο του René Lenoir, που εμφανίστηκε το 1974 με τον τίτλο “Les exclus, un français sur dix”. Στον René Lenoir αποδίδεται σήμερα η πατρότητα του όρου “exclusion”, που έχει πλέον κατοχυρωθεί στην κοινωνιολογική ορολογία. (INE/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, 2002)

Ο René Lenoir απέδωσε στην έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού τη διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού (lien social) και τις δυσκολίες πρόσβασης σε βασικά κοινωνικά δικαιώματα που συναντούν συγκεκριμένα άτομα ή πληθυσμιακές ομάδες (Βενιέρης 2006).

Πιο συγκεκριμένα, η έννοια του «κοινωνικού αποκλεισμού» στη Γαλλία του 1974 αρχικά περιέλαβε τις κοινωνικές κατηγορίες και τα υποκείμενα, που έμεναν στο κοινωνικό περιθώριο και θεωρούνταν «κοινωνικές περιπτώσεις» (cas sociaux). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού αναφέρεται στην προοδευτική διάρρηξη των κοινωνικών δεσμών. Ωστόσο, ως έννοια, ο κοινωνικός αποκλεισμός χρησιμοποιείται ευρύτερα, περίπου από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 (Ίδρυμα Σάκη Κράγιωργα, 1996)

Το Συμβούλιο της Ευρώπης το 1994 αναφέρεται στις κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες ως ομάδες ανθρώπων που δεν απολαμβάνουν ουσιαστικά τα ανθρώπινα δικαιώματα. (Ανδριοπούλου Ε., Παπαδόπουλος Φ., Τσακλόγλου Π., 2013)

Επιχειρώντας, λοιπόν, να ερμηνεύσουμε την έννοια του «κοινωνικού αποκλεισμού», θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι αυτός συνίσταται στη συσσώρευση διαδοχικών διαδικασιών τόσο στο οικονομικό, όσο και στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο, που σταδιακά απομακρύνουν ομάδες ατόμων ή περιοχές από τα κέντρα εξουσίας, τους οικονομικούς και κοινωνικούς πόρους καθώς και τις επικρατούσες αξίες, θέτοντάς τα με αυτά τον τρόπο στο περιθώριο και αποκλείοντας τα από το κοινωνικό και οικονομικό γίγνεσθαι, στερώντας τους, ουσιαστικά, θεμελιώδη δικαιώματα.

Εντούτοις, σημειώνεται ότι υπάρχουν διαφορετικές επιστημονικές προσεγγίσεις στον ορισμό της έννοιας, οι οποίες δεν μένουν ανεπηρέαστες από το ιδεολογικό πρίσμα, μέσα από το οποίο την προσεγγίζουν.

Ειδικότερα, η Αγγλοσαξονική Σχολή, επηρεασμένη από τον φιλελευθερισμό, θεωρεί ότι η φτώχεια είναι αποτέλεσμα ατομικής ευθύνης και μέλημα της κοινωνικής

πολιτικής είναι να δώσει ίσες ευκαιρίες στον κάθε πολίτη, για να επιβιώσει σε μια ανταγωνιστική κοινωνία.

Αντίθετα, η Γαλλική Σχολή θεωρεί ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι η διαδικασία απόσπασης από την κοινωνική ιεραρχία και σκοπός της κοινωνικής πολιτικής είναι η κοινωνική ενσωμάτωση. (Παπάνης Ε., 2016)

Εδώ, βασιζόμαστε στην παραδοχή ότι η κοινωνική ζωή καθορίζεται από τέσσερεις διαδικασίες, στις οποίες συμμετέχουν τα μέλη της κοινωνίας. Η αποχή από μία ή και περισσότερες από αυτές τις διαδικασίες μπορεί να θεωρηθεί κοινωνικός αποκλεισμός. Πιο συγκεκριμένα οι διαδικασίες αυτές είναι: α) η αστική ενσωμάτωση, δηλαδή η αναγνώριση των δικαιωμάτων του ατόμου ως πολίτη σε μία δημοκρατική κοινωνία, β) η οικονομική ενσωμάτωση, που αφορά στην πρόσβαση στην απασχόληση, γ) η κοινωνική ενσωμάτωση, η οποία συνεπάγεται την πρόσβαση στα δημόσια αγαθά και την κρατική βοήθεια χωρίς στιγματισμό ή περιθωριοποίηση και δ) η διαπροσωπική ενσωμάτωση, δηλαδή το άτομο να είναι μέλος οικογένειας, να έχει φίλους, να συμμετέχει στα κοινωνικά δίκτυα (Παππά 2010).

Τα κοινωνικά αποκλεισμένα άτομα, δεν στερούνται μόνο τα οικονομικά μέσα, δηλαδή δεν μιλάμε για μια εισοδηματική κατάσταση. Αναφερόμενοι σε ομάδες των κοινωνικά αποκλεισμένων ατόμων αναφερόμαστε σε μια διαδικασία, η οποία περιλαμβάνει πολλά κοινωνικά μειονεκτήματα. Ειδικότερα, ο κοινωνικός αποκλεισμός αποστερεί βασικά δικαιώματα που αφορούν στην απασχόληση, στην εκπαίδευση, στην υγεία κ.λπ.

Επιπλέον, κατά τη διαδικασία του κοινωνικού αποκλεισμού, ιδιαίτερο ρόλο διαδραματίζουν και οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, παρ' όλο που σήμερα οι κοινωνίες θεωρούνται πολυπολιτισμικές και κατά συνέπεια θα έπρεπε το κάθε άτομο να έχει το δικαίωμα της ισότιμης έκφρασης, χωρίς αυτό το στοιχείο, από μόνο του, να δημιουργεί τον κίνδυνο της διάκρισης ή του αποκλεισμού.

Στην Ελλάδα, ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» άρχισε να χρησιμοποιείται εκτενώς, έξω από το πλαίσιο της επιστημονικής κοινότητας, πολύ αργότερα επιχειρώντας να περιγράψει μια σειρά ετερόκλητων φαινομένων. Μόλις στις 21/7/1996 δημοσιεύεται στην Εφημερίδα «Καθημερινή» ο «χάρτης των κοινωνικά αποκλεισμένων» στην Ελλάδα. Το δημοσίευμα αναφέρει πως οι κοινωνικά αποκλεισμένοι «είναι αυτοί που η ζωή τους οδηγεί στο περιθώριο, εκεί όπου τα κοινωνικά δικαιώματα καταργούνται στην πράξη και η κοινωνική προκατάληψη τους στιγματίζει ανεξίτηλα. Αυτοί, αποκλεισμένοι από κάθε είδους αγαθά και κοινωνικές υπηρεσίες, στερούνται οτιδήποτε απολαμβάνει η πλειοψηφία των πολιτών» (Κασιμάτη Κ., 2002). Οι κατηγορίες των πολιτών αυτών, βάσει του δημοσιεύματος της εφημερίδας, είναι οι «φτωχοί, άνεργοι, κάτοικοι των αποβιομηχανοποιημένων περιοχών, ηλικιωμένοι, γυναίκες στην αγορά εργασίας, αποκλεισμένοι από τη μόρφωση, παράνομοι μετανάστες, παλιννοστούντες πρόσφυγες από την πρώην ΕΣΣΔ, τοξικομανείς, φορείς του AIDS, τσιγγάνοι, αποφυλακισμένοι, χρονίως πάσχοντες, άτομα με ειδικές ανάγκες, άστεγοι» (Μακρυγιάννης Χ., 2018).

Προφανώς, μιλώντας για κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες αναφερόμαστε σε ομάδες που έχουν πολύ χαμηλά εισοδήματα, όμως δεν αναφερόμαστε μόνο σε φτωχούς.

Στο σημείο αυτό οφείλουμε να κάνουμε τη διάκριση μεταξύ των κοινωνικών ανισοτήτων και του κοινωνικού αποκλεισμού. Οι κοινωνικές ανισότητες αφορούν σε

διαφορετικούς τομείς και δεν συνεπάγονται απαραίτητα τον κοινωνικό αποκλεισμό. Για παράδειγμα, η διαφορά στο εισόδημα συνιστά κοινωνική ανισότητα. Επίσης, η ανισότητα στη στέγαση αποτελεί κοινωνική ανισότητα, η οποία απορρέει κυρίως από την εισοδηματική ανισότητα. Ωστόσο, το άθροισμα και η αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων μπορεί να οδηγήσει στον κοινωνικό αποκλεισμό.

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ομαδοποιήσουμε τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού αποκλεισμού ως εξής: α) έλλειψη δυνατότητας άσκησης των δικαιωμάτων του ατόμου χωρίς βοήθεια, εξαιτίας της ύπαρξης περιορισμών πρόσβασης σε τομείς (π.χ. πληροφόρηση, εκπαίδευση, απασχόληση, στέγαση, υπηρεσίες υγείας), β) χαμηλή αυτοεκτίμηση των αποκλεισμένων ατόμων, λόγω της περιορισμένης ικανότητάς τους να ανταπεξέλθουν στις υποχρεώσεις τους, γ) κίνδυνος μονιμοποίησης των αναγκών ενίσχυσής τους, δ) στιγματισμός των ιδίων και των αστικών περιοχών, όπου διαμένουν, ε) ενδεχόμενη ισχυρή σχέση των ατόμων αυτών με τους κύριους κοινωνικούς μηχανισμούς, που παράγουν ή διανέμουν πόρους (αγορά εργασίας, οικογένεια ή άλλα διαπροσωπικά δίκτυα, κράτος).

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός έχει πολυδιάστατο χαρακτήρα και είναι μια δυναμική διαδικασία με διαφορετικές αιτίες, με αποτέλεσμα τα άτομα που βιώνουν τις διαδικασίες του απλά να επιβιώνουν στο περιθώριο μιας γενικής ευημερίας.

Βέβαια, το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού χαρακτηρίζεται από σχετικότητα, δεδομένου ότι διαφέρει από κοινωνία σε κοινωνία. Παράγοντες που καθορίζουν αυτή τη σχετικότητα είναι η κουλτούρα, τα στερεότυπα, οι θεσμοί και οι κανόνες της κάθε χώρας, το επίπεδο διαβίωσης κ.λπ.

Όπως προαναφέρθηκε, ο χώρος βρίσκεται σε συνεχή διαλεκτική σχέση με την κοινωνία, ούτε έχει δικούς του αυτόνομους κανόνες, αλλά ούτε πηγάζει μόνο από τις κοινωνικές σχέσεις. Η σχέση χώρου και κοινωνίας είναι αέναη και αμφίδρομη.

Υπό αυτή την έννοια, ο σχεδιασμός και η ανάπτυξη του χώρου επηρεάζει άμεσα την ανάπτυξη των κοινωνικών και οικονομικών χαρακτηριστικών των κοινωνιών.

«Οι προσαρμογές μιας κοινωνίας στον χώρο είναι ένα έργο μιας σειράς «αρχιτεκτόνων» όπως οι ιδέες, η κοσμοθεωρία και οι προσδοκίες ή με μια λέξη ο μύθος της, οι οικονομικές δυνάμεις, οι κοινωνικές δυνάμεις και οι πολιτικές δυνάμεις που την κυριαρχούν. Όταν μεταξύ των αρχιτεκτόνων αυτών υπάρχει κατάσταση αρμονίας, τότε και το συνολικό έργο τους, οι προσαρμογές της κοινωνίας στο φυσικό περιβάλλον, είναι αρμονικά ισορροπημένο. Τότε υπάρχει Χωροταξία. Τότε διαμορφώνεται αρμονικό, ζωντανό, καλαίσθητο περιβάλλον. Τότε η κοινωνικό – οικονομική πορεία λέγεται «ανάπτυξη». Όταν αντίθετα, μεταξύ των ιδίων αρχιτεκτόνων υπάρχει σύγκρουση, ανισορροπία, τότε και το έργο τους αντανakλά αυτή την σύγκρουση και ανισορροπία. Τότε υπάρχει «κρίση περιβάλλοντος», έλλειψη ή «ανάγκη Χωροταξίας». Τότε υπάρχει «υποανάπτυξη» (Τρίτσης Α., 1977).

Ο φυσικός χώρος, ο οποίος διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στον σχεδιασμό, είναι ένας βασικός παράγοντας, αλλά όχι ο μοναδικός. Ο φυσικός χώρος δεν είναι κάτι αυτόνομο, κάτι αποκομμένο από το κοινωνικό, το πολιτικό, το πολιτισμικό και οικονομικό γίνεσθαι, συνεπώς δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται ως ανεξάρτητος, γιατί μια τέτοιου είδους αντιμετώπιση οδηγεί σε ανισορροπία το κοινωνικό περιβάλλον.

Αναφερόμενοι στη χωρική διάσταση των κοινωνικών φαινομένων, ανάγουμε τον χώρο σε κοινωνιολογική έννοια, καθώς αναδεικνύεται σε ερμηνευτική, μη αυτόνομη παράμετρο, δια μέσου της χρήσης του από άτομα ή ομάδες. (Φραγκόπουλος Ι., 2004) Κάνοντας λόγο για τον κοινωνικό αποκλεισμό στο χώρο, θα μπορούσαμε να διαχωρίσουμε τον κοινωνικό αποκλεισμό στον αστικό χώρο, στον αγροτικό χώρο, αλλά και μεταξύ αστικού και αγροτικού χώρου.

Πιο συγκεκριμένα, «ο κοινωνικός αποκλεισμός στον αστικό χώρο προκαλείται από σύνθετες διαδικασίες οικονομικού, κοινωνικού, πολιτιστικού και θεσμικού χαρακτήρα, που αλληλοεπιδρούν με διαφορετική βαρύτητα σε βάρος των λιγότερο ευνοημένων ομάδων. Βάση τους είναι οι νοοτροπίες του βιωματικού χώρου και ο τρόπος δράσης των δημοσίων θεσμών. Όλα αυτά οδηγούν στην ελαχιστοποίηση της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης μιας περιοχής» (Παπάνης Ευ., Γιαβρίμης Π., Ρουμελιώτου Μ., 2007).

Με τη χωρική διαφοροποίηση κοινωνικές ομάδες που διαμένουν στον αστικό χώρο περιθωριοποιούνται και στιγματίζονται και, εν τέλει, απομονώνονται από το υπόλοιπο αστικό σώμα. Ρυθμίσεις που αφορούν στην κυκλοφορία, την πολεοδομία, την εγκατάσταση αστυνομικού κλοιού γύρω από τα προάστια, εγγυώνται την προστασία των ανώτερων κοινωνικών ομάδων και ενισχύουν τόσο το χωρικό, όσο και τον κοινωνικό αποκλεισμό, ενώ παράλληλα ποινικοποιούν τις συμπεριφορές.

Σε ό,τι αφορά στον αγροτικό χώρο έχουμε τη διάκρισή του σε ορεινές, σε ημιορεινές και σε πεδινές περιοχές. Η διάκριση αυτή από μόνη της ορίζει τα περιθώρια της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης.

Όπως αναφέρεται στη γαλλική αγροτική κοινωνιολογία, ο F. Pingaud, Γάλλος κοινωνιολόγος/γεωγράφος που ασχολήθηκε με την ανάλυση του αγροτικού χώρου και των κοινωνικών μετασχηματισμών του, ιδιαίτερα σε σχέση με την ανάπτυξη, την περιφερειακή ανισότητα και την ενσωμάτωση των αγροτικών περιοχών στην ευρύτερη οικονομία, κάνει λόγο για τρεις τύπους αγροτικού χώρου ανάλογα με την ενσωμάτωσή τους στον κοινωνικό σχηματισμό: α) τους **ενσωματωμένους χώρους**, αυτούς δηλαδή που έχουν αναπτυγμένες παραγωγικές δραστηριότητες και η κοινωνική δομή τους προσομοιάζει με αυτή των αστικών χώρων, β) τους **χώρους αναμονής**, δηλαδή κυρίως γεωγραφικά αποκλεισμένες περιοχές, όπως οι ορεινές, που δεν μετασχηματίστηκαν λόγω της θέσης τους, αλλά διατήρησαν κάποια παραδοσιακή δραστηριότητα και γ) τους **χώρους σε επιτήρηση**. Πρόκειται για χώρους υλικά και κοινωνικά υποβαθμισμένους, οι οποίοι όμως επιτηρούνται από την κοινωνία (Μωυσίδης Α. και Ανθοπούλου Θ., 2001)

Μεταξύ, τώρα, αστικού και αγροτικού χώρου μπορεί να εντοπιστεί κοινωνικός αποκλεισμός, με δεδομένο ότι υπάρχει διαφορά στην ποιότητα ζωής μεταξύ των κατοίκων των αστικών περιοχών και της υπαίθρου.

Ο Pingaud διακρίνει τον αγροτικό χώρο σε τρεις βασικούς τύπους, ανάλογα με τον βαθμό ενσωμάτωσής του στον ευρύτερο κοινωνικό και οικονομικό σχηματισμό. Μέσα από αυτή τη διάκριση επιδιώκει να αναδείξει ότι οι αγροτικές περιοχές δεν είναι ομοιογενείς, αλλά παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς την ανάπτυξη, τη λειτουργία και τον ρόλο τους.

Οι ενσωματωμένοι χώροι είναι εκείνοι που έχουν ενταχθεί πλήρως στο σύγχρονο οικονομικό σύστημα. Διαθέτουν ανεπτυγμένες παραγωγικές δραστηριότητες, όπως σύγχρονη γεωργία, μεταποίηση ή τουρισμό, και η κοινωνική τους δομή προσεγγίζει αυτή των αστικών περιοχών. Παραδείγματα αποτελούν αγροτικές περιοχές κοντά σε μεγάλες πόλεις ή περιοχές με εξαγωγικό προσανατολισμό. Οι χώροι αυτοί χαρακτηρίζονται από δυναμισμό και υψηλό βαθμό διασύνδεσης με την αγορά.

Οι χώροι αναμονής είναι κυρίως γεωγραφικά απομονωμένες περιοχές, όπως ορεινές ή δυσπρόσιτες ζώνες, οι οποίες δεν έχουν υποστεί σημαντικό μετασχηματισμό. Διατηρούν παραδοσιακές μορφές παραγωγής και συχνά παρουσιάζουν πληθυσμιακή γήρανση και περιορισμένες οικονομικές ευκαιρίες. Οι περιοχές αυτές βρίσκονται σε μια κατάσταση στασιμότητας, αναμένοντας πιθανές μελλοντικές παρεμβάσεις ή αναπτυξιακές ευκαιρίες.

Τέλος, οι χώροι σε επιτήρηση αναφέρονται σε αγροτικές περιοχές που τελούν υπό αυξημένο έλεγχο και ρύθμιση από το κράτος ή άλλους θεσμικούς φορείς. Ο έλεγχος αυτός σχετίζεται με τη στρατηγική, περιβαλλοντική ή οικονομική σημασία των περιοχών αυτών. Για παράδειγμα, προστατευόμενες φυσικές περιοχές, παραμεθόριες ζώνες ή περιοχές που εντάσσονται σε προγράμματα επιδοτήσεων και ανάπτυξης υπόκεινται σε συγκεκριμένους κανόνες και περιορισμούς ως προς τις δραστηριότητες που επιτρέπονται. Η ανάπτυξή τους, επομένως, δεν είναι αυθόρμητη, αλλά καθοδηγείται και παρακολουθείται.

Η τυπολογία αυτή αναδεικνύει την ποικιλομορφία του αγροτικού χώρου και επισημαίνει ότι η εξέλιξή του εξαρτάται τόσο από εσωτερικούς παράγοντες, όπως η τοπική οικονομία και κοινωνία, όσο και από εξωτερικές παρεμβάσεις και πολιτικές.

Στην Ελλάδα, η μέχρι σήμερα, υδροκεφαλική ανάπτυξη των αστικών κέντρων στερεί από τους κατοίκους της υπαίθρου πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας, παιδείας, πολιτισμού. Επιπλέον, τα αστικά κέντρα, μακριά από τον σχεδιασμό μιας ανάπτυξης που θα βασίζεται στην αειφορία, συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο μέρος της οικονομικής δραστηριότητας και τις δυνατότητες για απασχόληση.

Μεταπολεμικά, με την έκρηξη της αστυφιλίας και τις πολιτικές που ακολουθήθηκαν στον αγροτικό τομέα, ο αγροτικός χώρος έμεινε απομονωμένος για πολλά χρόνια, χωρίς υποδομές και υπηρεσίες, ενώ οι εναλλακτικές λύσεις για απασχόληση εξαντλούνταν γύρω από τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Συνέπεια αυτού ήταν ότι και ιδεολογικά ο αγροτικός χώρος έγινε συνώνυμο της οπισθοδρόμησης και της συντήρησης. (Παπάνης Ε., Γιαβρίμης Π., Ρουμελιώτου Μ., 2007)

4. Η πτυχή της «κοινωνικής θέσης»

Επιχειρώντας να εξετάσουμε το μοντέλο των κοινωνικών τάξεων, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η διάκριση τους προκύπτει σε μια ιεραρχικά δομημένη κοινωνία με εκμεταλλευτικές σχέσεις, μέσα στην οποία προκύπτουν οι κοινωνικές ανισότητες.

Δεδομένου ότι οι πρώτες κοινωνίες ήταν αταξικές, τις μεγάλες κοινωνικές μεταβολές τις προκάλεσε η βιομηχανική επανάσταση, από την οποία προέκυψε ο εγκάρσιος διαχωρισμός της κοινωνίας, στην τάξη που κατείχε και ήλεγχε τα μέσα παραγωγής και στην τάξη των εργατών, η οποία γινόταν αντικείμενο εκμετάλλευσης προκειμένου να επιβιώσει.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η κοινωνική θέση του κάθε ατόμου στην κοινωνική δομή το διευκολύνει ή το δυσχεραίνει να έχει πρόσβαση σε πόρους και αγαθά, όπως η εκπαίδευση και οι υπηρεσίες υγείας. Στις βιομηχανικές κοινωνίες, η κοινωνική διαστρωμάτωση συντελείται με βάση τη θέση του ατόμου στην παραγωγή. (Αλεξίου Θ., 2006)

Ωστόσο, ο Max Weber, Γερμανός κοινωνιολόγος, ιστορικός και οικονομολόγος, ένας από τους σημαντικότερους θεωρητικούς της κοινωνιολογίας, μελέτησε τη σχέση ανάμεσα στην κοινωνία, την οικονομία και την πολιτική, δίνοντας έμφαση στην κατανόηση της νοηματικής δράσης των ανθρώπων (Verstehen) και έδειξε ότι η κοινωνία δεν καθορίζεται μόνο από υλικούς παράγοντες, αλλά και από πολιτισμικές και νοηματικές δυνάμεις.

Σύμφωνα με τον Weber, η θέση του ατόμου στην παραγωγή σχετικοποιείται και γίνεται ένας από τους παράγοντες καθορισμού της κοινωνικής τάξης. Παράγοντες καθορισμού της κοινωνικής τάξης, σύμφωνα με αυτήν τη θεωρία, είναι και **οι δεξιότητες του ατόμου, οι εκπαιδευτικοί τίτλοι και η θέση του στην αγορά εργασίας**, καθώς επίσης το κύρος που του προσδίδει μια θέση επαγγελματική, ακόμα και η υιοθέτηση ενός συγκεκριμένου τρόπου ζωής και κατανάλωσης, που θα του διασφαλίσει τη συμμετοχή του σε μια συγκεκριμένη ομάδα. Συνεπώς, ο **κοινωνικός διαχωρισμός**, όπως ήδη έχει επισημανθεί, **δεν γίνεται μόνο με οικονομικούς όρους, αλλά και βάσει συμπεριφορών και επιπέδου εκπαίδευσης**. (Ανδριοπούλου Ε., Παπαδόπουλος Φ., Τσακλόγλου Π., 2013).

Με τη συρρίκνωση της βιομηχανίας στο λεγόμενο δυτικό κόσμο και τη μεταφορά των μέσων παραγωγής στις υπό ανάπτυξη χώρες, τον μετασχηματισμό των δυτικών κοινωνιών σε κοινωνίες παροχής υπηρεσιών και κατανάλωσης και την εμφάνιση των μεσαίων στρωμάτων, προέκυψαν νέες κοινωνικές ανισότητες, οι οποίες δεν προσδιορίζονται πλέον από την ιδιοκτησία και τον έλεγχο των μέσων παραγωγής, την επαγγελματική θέση ή το μορφωτικό επίπεδο, αλλά καθορίζονται και εντοπίζονται στις άνισες συνθήκες εργασίας, την άνιση κατανομή των κοινωνικών βαρών, την άνιση πρόσβαση στα δημόσια αγαθά, στη διαφορετικότητα είτε αυτή έγκειται στο φύλο, είτε στην εθνοτική καταγωγή είτε στην περιοχή που διαβιεί το άτομο.